

ZIYA GÖKALP'İN ÖLÜMÜNÜN TÜRK KAMUOYU VE BASINDAKİ YANSIMALARI

Erdal AYDOĞAN*

Özet: Ziya Gökalp, Osmanlı Devletinin son dönemine ve modern Türkiye'nin kurulmasına fikirleriyle büyük katkı sağlamış bir inkılapçı idi. Sosyoloji ilminin Türkiye'deki en önemli temsilcilerindendi. Bu sıfatıyla ülke sorunlarına ilmî çözümler sunabilmiş bir alimdi. Türk milliyetçiliğini sistemleştirmişti. Kırk sekiz yıllık ömrünü ülkesine hizmet etmeğe adanmış, bunun için hastalığı ve ölümüne bütün ülke sahip çıkmıştı. Ölümü ülkeyi büyük üzüntülere boğmuş, sevdikleri onun hatıralarını günümüze kadar bir çok sahada yaşatmıştı.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır, Türk Ocağı, Türkçülük, Sosyoloji

Türklük aleminin bilgesi, kırk sekiz yıllık kısa sayılabilecek bir ömre, bir çok telif eser, yüzlerce makale, politikada birçok başarı, hapisler sürgünler vs. sığdırmıştı. Ömrünü; “Türkler her asrın yeni insanlarıdır” felsefesiyle aidiyet duygusunu çağının idrakine sunmuş ve onu yüceltmeye adanmış bu büyük bilge, Ziya Gökalp'den başkası değildi.

M.Fuat Köprülü, Ziya Gökalp'ı Türk modernleşmesinin ve inkılâp tarihinin en önemli safhasını oluşturan milliyetçilik cereyanının en büyük ve kudretli şahsiyeti olarak tanımlarken, yakın tarihte bu cereyanın içinde Ziya Gökalp'in adeta bir mihrak teşkil ettiğini savunur¹. O, hem Osmanlı Devleti'nin son yıllarını hem de genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna şahit olmuş, her iki dönemde şekillenmesine fikir ve gayretleriyle büyük katkılar sağlamıştı.² Ziya Gökalp “Avrupa'yı görmedim, okudum”³ diyerek Avrupa'yı ülkesine getirmeyi başarabilmiş aykırı zekalardandı.

Ziya Gökalp, bitmek tükenmek bilmeyen çalışma azmini ve enerjisini milletin geleceğini inşa için harcıyordu. Bir taraftan dönemin en önemli dergilerine, gazetelerine yazılar yazıp, kitap çalışmalarını sürdürürken, diğer taraftan da TBMM komisyonlarında Diyarbakır mebusu olarak faaliyet gösteriyordu. Bu süreçte genç devletin siyasal alanda önemli açılımlarından olan Halk Fırkası'nın çalışmalarına katılmış ve umdelerini ve ilkelerini bizzat kendisi hazırlamıştı. Gökalp'in bu süreçte yaptığı çalışmalar devletin manevî temellerini

-
- * Y.Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi
- ¹ M.Fuat Köprülü, “Ziya Gökalp” **Doğumunun 80.Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi**, İstanbul, 1956, s.120.
- ² “Türk inkılâbının esaslarını Ziya Gökalp koydu. Tatbikatını Atatürk başardı...” İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Ziya Gökalp**, İstanbul, 1966, s.30.
- ³ Avrupalı bilim adamlarının Ziya Gökalp hakkındaki görüşleri için bakınız; Ziyaeddin Fahri, “Şark Bilgiçlerine Göre Ziya Gökalp”, **İş (Aylık Felsefe, Ahlak ve İctimaiyat Mecmuası)**, Yıl 1, Sayı 3-4, İstanbul 1934, s.195.

ilmî yöntemlerle ortaya koyma çalışması çok anlamlıydı. Bu çabalarıyla da Mustafa Kemal Paşa'nın sevgisi ve güvenini kazanabilmişti⁴.

Gökalp, bu kadar yoğun tempoya rağmen kitap çalışmalarını sürdürmekten geri kalmadı. Özellikle yarım kalmış, Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Heyeti'nce bastırılması kararlaştırılmış olan başta “Büyük Türk Medeniyeti Tarihi” olmak üzere diğer eserlerinin yazımına büyük önem vermişti. Yorgun bedeni, aşırı çalışmalara dayanamamıştı. Buna rağmen iğnelerle çalışmalarını sürdürmüş, adeta hastalığını küçümsemişti. Kendisine durumunu izah edenlere de çoğu zaman; “kağıda konacak şey çok zaman az” veya “ne yazık kafamdaki fikirleri veremedim. Eserlerimi tamamlayamadım. Bunları hep beraber götürüyorum” cevabını veriyordu.⁵

Ziya Gökalp'in kızı Seniha Göksel, bu süreci şöyle anlatır: “Babam ölümünden bir yıl önce, hasta idi. Arada yatağa sarılır bazen vücudunda iyilik ve rahatlık duyar, yataktan kalkar, okur ve yazardı.

Hastalığının son aylarında, doktorların tavsiyeleri üzerine Ada'ya taşındık. Orada tedavi, ilaç onu iyileştiremedi. Bu aylar zarfında “Türk Medeniyeti Tarihi'nin tashihlerini yaparken yerinden kalkar, oturur güler, konuşur; bu düzeltme işi bitince tekrar yatağa uzanırdı”⁶.

Gökalp, 4 Ağustos 1924'de “dalgalılık fazla uyumak, zihnen yorgunluk, unutkanlık, mide ağrısı, görme zayıflığı, telaffuz bozukluğu gibi şikâyetlerle Dr. Âkil Muhtar'a gitmiş, iki aylık tedavi önerilmiş ve bunun sonunda şikâyetleri biraz azalmıştı. Ancak Eylül'ün sonlarında tekrar kontrole gittiğinde yüksek ateş, bacaklarında zayıflık ve dimağında problemler de artmıştı⁷. Hastalığı gittikçe ağırlaşınca doktorları onun Beyoğlu'ndaki Fransız Hastanesi'nde tedavisinin devamını istemişler ve 14 Ekim 1924'de hastaneye yatırmışlardı⁸. Hastanede yapılan konsültasyon sonunda ansefalit (beyin iltihabı) teşhisi konulmuş ve bu yönde tedavisine başlanmıştı.

Ziya Gökalp'in rahatsızlığı ve diğer gelişmeler hakkında olup bitenleri basın, 20 Ekim'de haber yapabiliyordu. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Bıyıklıoğlu da bu konuda Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi Bey'i Çankaya köşküne davet etmiş ve kendisine bu konuda yapılması gerekenleri dikte ettirmişti. Bu görüşmede, “Ziya Gökalp'in rahatsızlığını şimdi öğrendim. Çok müteessirim. Gerekliyse tedavisi için Avrupa'ya gönderelim. Masraflarını bizzat ben karşılayacağım. Lütfen geçmiş olsun dileklerimi kendisine ulaştırınız. Ben de ayrıca telgraf göndereceğim” demişti.

⁴ Hikmet Tanyu, **Ziya Gökalp'in Kronolojisi**, Ankara, 1981, s.155-156.

⁵ **Ziya Gökalp Tamamlanmamış Eserler**, (Haz.) Şevket Beysanoğlu, Ankara, 1985, s.XIX.

⁶ Seniha Göksel, “Babama Ait Hatıralar”, **Doğumunun 80.Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi**, İstanbul, 1956, s.122.

⁷ Kazım Nami Bey, Dr. Akil Muhtar'dan şunları not etmişti: “Tam bir istirahat tavsiye ettim. Bazı ilaçlar verdim. Bir ay sonra bana tekrar geldiği zaman kendisinde aşikâr bir iyilik vardı ve bu iyilik iki ay devam etti.” Kâzım Nami Duru, **Ziya Gökalp**, İstanbul, 1949, s.38.

⁸ Nihad Gökalp, “Büyük Mürşid Ziya Gökalp'in Hastalığı ve Ölümü”, **Doğumunun 80.Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi**, İstanbul, 1956, s.118.

Bunun üzerine Hamdullah Suphi Bey aynı gün Fransız Hastanesi'nde Ziya Gökalp'a bir telgraf çekerek Mustafa Kemal Paşa'nın mesajını ulaştırmıştı. Yine aynı gün Mustafa Kemal Paşa da aşağıdaki telgrafi çekerek geçmiş olsun dileklerinde bulunmuştu:

*“İstanbul-Beyoğlu'nda Fransız Hastanesi'nde Türk Mütefekkir-i Muhteremi Ziya Gökalp Beyefendi'ye,
Rahatsızlığınızdan çok teessürle haberdar oldum. Sıhhat ve afiyetiniz haberine memleketçe intizar olunmaktadır. Süratle iade-i afiyetiniz için Avrupa'da tedavinize ihtiyaç varsa icab eden her şeyin tahsisini tekeffül ediyorum. Sıhhatiniz ve tedaviniz hakkında iş'arınızı bekler, en muhabbetkâr selamlarımı beyan ederim, efendim.*

*Reis-i Cumhur
Gazi Mustafa Kemal⁹*

Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Gökalp'a olan bu ilgisi kendisini de duygulandırmış, gönderdiği telgrafa ve fotoğrafa bizzat teşekkür etmek için kağıt, kalem istemiş ancak lazım gelen kuvveti kendisinde bulamayınca etrafındakilere dikte ettirmek zorunda kalmıştı. Bu durum basına da yansımış ve Tanin gazetesi bu haberi okuyucusuna şöyle duyurmuştu:

“Darülfünun müderrislerinden Halim Sabit ve Zekeriya Beyler, Ziya Bey'in imla ettirdiği mektubu yazmışlardır. Ziya Bey bütün kuvvetini toplamak suretiyle mektubunu gayet muntazam bir ifade ile yazdırmıştı. Ziya Gökalp Bey'in talebesine ders veriyor gibi muntazam bir tarzda söylediği cümlelere yanında bulunanlar hayrette kalmışlar ve bu hastalığın salâha yüz tuttuğu hakkında bir emare zannederek sevinmişlerdir. Fakat Ziya Bey, mektubunu nihayetine kadar söyleyemeden kendisinden geçmiştir. Yarım kalan bu vesika Perşembe akşamı telgrafla Gazi Paşa Hazretleri'ne gönderilmiştir”.

Ziya Bey, bu mektubunda kendisine gösterilen alakaya teşekkür ettikten sonra, “Türk Medeniyeti Tarihi'nin” basılmasını rica ediyor ve çocuklarını memlekete ve Mustafa Kemal Paşa'ya emanet ettiğini, babalık vazifesini yapamadığını basılacak kitapların parasıyla çocuklarının memlekete yararlı insanlar olarak yetiştirilmesini istiyordu¹⁰.

Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa da Ziya Bey'in bu mektubunu aldıktan sonra Genel Sekreteri Tevfik Bey'e hastalığın seyri hakkında kendisine sık sık bilgi verilmesini ve ne yapılması gerekiyorsa yapılsın diye talimatını yenilemişti¹¹.

⁹ Mehmet Önder, “Belgelerin Işığında Ziya Gökalp'in Son Saatleri ve Atatürk'ün Yakın İlgisi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, III/9 (Temmuz 1987), Ankara, s.625-626.

¹⁰ **Tanin**, 26 Teşrin-i Evvel 340/26 Ekim 1924.

¹¹ Önder, “Belgelerin Işığında Ziya Gökalp'in Son Saatleri...”, s.628.

Bu gelişmelerden sonra Ziya Bey'in hastalığı ve tedavisi için yapılan işler hakkında basında daha çok haberler çıkmaya başladığı görülmektedir. Meselâ, 22 Ekim'de Cumhuriyet gazetesi gelişmeleri okuyucularına şöyle duyurmuştu:

“Bir müddetten beri mide ve bağırsaklarından mustarip bulunan üstat Ziya Gökalg Bey'in hastalığı son zamanlarda vehamet kesbetmiştir. Doktorların gösterdiği lüzum üzerine mumaileyh Büyük Ada'daki evinden kaldırılarak Fransız Hastanesi'ne nakledilmiştir.... Bütün münevverleri müteessir eden bu hastalığın bir an evvel zeval bulması ve Ziya Gökalg Bey'in tamamen iade-i afiyet etmesi cümlemizin en ziyade temenni ettiği bir şeydir...”¹².

23 Ekim tarihli Cumhuriyet gazetesi ise Ziya Bey'in durumunu bir başka açıdan izah etmeye çalışmıştı. “Üstad dün birden fenalaştı. Bu hal tabib-i müdavinin ihmalinden mütevellittir...” denilerek birkaç aydır Ziya Bey'in hastalığını takip eden Dr. Musa Kâzım Bey'in sorumlu olduğu vurgulanmıştı¹³.

İleri gazetesi de 24 Ekim'de “Ziya Gökalg, İçtimaiyat Mütahassısımızın Hayatı Ümitsiz Bir Safhaya Girdi” başlığı ile gelişmeleri duyurdu. Bu haberde Ziya Bey'in durumu ile ilgili şu bilgiler okuyucuyla paylaşıldı:

“Evvelki akşam Dr. Mazhar Osman, Âkil Muhtar Beyler ile Hakkı Şinasi Paşa Fransız Hastahanesi'ne giderek Ziya Gökalg Bey'e konsültasyon yapmışlardır. Ziya Gökalg Bey'in röntgen ve muayene edilen dimağında otuz sene evvel başına giren kurşun izi müşahade edilmiştir. İçtimaiyat mütahassısımızın hastalığı beyin iltihabıdır ve yapılan konsültasyonda süratle ilerlediği görülmüştür. Mütahassis etubamızın beyanına göre Ziya Gökalg Bey'in hayatı maalesef ümitsiz bir safhaya girmiştir”¹⁴

Görüldüğü üzere gelinen aşamada Ziya Bey'in durumu ümitsizlik ile ifade edilmekteydi. Artık etrafındakileri de tanııyordu. Gelişmeleri yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa kendi adına Cebel-i Bereket Mebusu İhsan Bey'i ziyaretine göndermiş ancak görüşme olmamıştı. Çünkü Gökalg, kriz dönemine girmişti. Gazeteler de hastane doktorlarınının Gökalg hakkındaki son raporlarını okuyucuya duyurmuştu¹⁵.

¹² Cumhuriyet, 22 Teşrin-i Evvel 1340/22 Ekim 1924.

¹³ Cumhuriyet, 23 Teşrin-i Evvel 1340/23 Ekim 1924; Şevket Beysanoğlu, “Ziya Gökalg'i Kaybettiğimiz Gün ve Sonrası”, Ziya Gökalg (Ziya Gökalg Derneği'nce Yayınlanır Kültür Dergisi), 1/1 (Kasım 1974), s.12; Önder, “Belgelerin Işığı Altında Ziya Gökalg'in Son Saatleri...”, s.628.

¹⁴ İleri, 24 Teşrin-i Evvel 1340/24 Ekim 1924.

¹⁵ “Hastanın ahval-i umumiyesi kesb-i vehamet ediyor. Hastalık süratle seyrini takip ediyor. Ziya Bey, artık etrafındakileri tanııyıyor, kalp mukavemet ediyorsa da hastalığının inzarının vehameti bütün kuvvetiyle bakidir”, İleri, 25 Teşrin-i Evvel 1340/25 Ekim 1924.

Ziya Bey'in son aylarda yaşadığı sıkıntılar basının en önemli konularından olmuştur. Gazeteler bir taraftan hastalığını ve gelinen noktayı haber yaparken, diğer taraftan da otuz sene evvel (1894) yaşadığı intihar teşebbüsü ile ilgili haberleri vermeye başlamıştı. Haber kaynağı İctihad Mecmuası sahibi Dr. Abdullah Cevdet idi. O dönemlerde genç ve ünlü olmadığı için yeterince bilinmeyen bu yönü basının büyük ilgisini çekmişti.

Hikmet Tanyu, Ziya Gökalp'ın intihar teşebbüsü ile ilgili olarak o günün sosyo-psikolojik atmosferi üzerinde durur ve asıl sebebin felsefi düşünceler olduğunu söyler.¹⁶ Ziya Bey'in intiharı ile ilgili o sırada Diyarbakır'da bulunan Dr. Abdullah Cevdet Bey'in bu konuda yaşadıkları ve bildikleri gazetelere konu olmuş ve o, şunları anlatmıştı:

“1310 (1894) tarihinde Mekteb-i Tıbbiyeden yüzbaşı olarak çıktığım sırada memleketim olan Harput'a tebdil-i hava için gönderilmiştim. Tebdil-i hava müddetim sekiz aydı. Bu müddetin bir iki haftasını da aziz ve kadim dostum Süleyman Nazif Bey'in yanında geçirmek üzere Diyarbakır'a hareket ettim... İki günlük yolu atımla bir günde kat ederek Diyarbakır'a vasil oldum.. İşte bu sıradaydı ki, genç Ziya Bey'i tanıdım. Görüşür görüşmez aramızda benim ondan lâakal beş altı yaş büyük olmama rağmen aramızda hararetli bir dostluk teessüs etti. Tabiblik vazifemden artan zamanlar daima Nafiz Bey'in konağında yahut kendi evinde beraber şiir, edebiyat, felsefe ve siyaset vadisinde mükâleme ile geçirdik...”

¹⁶ “Mehmet Ziya tahsiline İstanbul'da devam etmek istiyordu. Mali engeller yanında amcası ve dayısının Diyarbakır'da kalmasını, okumasının artık yeter olduğunu söylemeleri ve memlekette bir akraba kızıyla evlenerek yerleşmesini ısrarla istemeleri, okumak, öğrenmek aşkıyla yanan Mehmet Ziya'yı çok üzdü. Zaten pek genç olan henüz 17-18 yaşlarındaki Ziya'nın gönlünde ilim ve iman mücadelesi, araştırmacı, şüpheli kıvranlıklar ve üzüntüler küllenmişken, yeni üzüntüler ve acılar da buna ekleniyordu. Esasen Diyarbakır muhtelif kültürlerin kaynaştığı, yol uğraşı bir şehirdi. Çeşitli fikirler arasındaki çarpışmalar ve siyasi sürgünlerin durağıydı. Baskılı idareye ve kötü idare adamlarına karşı Diyarbakır'da bir canlılık gösteriliyordu. Hürriyetçilik, ilimde ve imanda inceleme, araştırma aşkı için ise büyük kültür çevrelerine ihtiyaç vardı. Hürriyetin yolları kapalı, ilmin, örgütünün yolları kapalı. Felsefenin ufku karanlık sefalet ve baskılı riya dolu bir nizam. Yetimlik vb... Nasıl hangi güçle engeller aşılabılır, özenene kavuşulabilirdi? Birçok sebeplerle Mehmet Ziya intihara sürüklendi. Ölümünden zaten pervası yoktu. Kendisi bunun sebebini ne uzvi ne içtimai olarak görüyordu. Asıl sebebin felsefi düşüncelerden ileri gediğini hatıraları arasında zikrediyor...” Tanyu, **Ziya Gökalp'ın Kronolojisi...**, s.13-14.

“İntihar olayından üç gün önce Ziya Gökalp'ın Diyarbakır'da Ulu Cami bitişiğindeki Mesudiye Medresesi'nde ilkokul öğretmeni Mustafa Bey'in oturduğu hücrenin duvarlarına kurşun kalemle yazmış olduğu anlaşılabilir bir müfret çok ilgi çekicidir.

Daima bir ıstırap altında kalmaktır hayat

Mevt eyler bir huzur-u mutlaka ima bana”

Cavit Orhan Tütengil, “Ziya Gökalp Üzerine Notlar”, **İş (Aylık Felsefe, Ahlak ve İctimaiyat Mecmuası)**, XX/10, (1 Ekim 1954), s.9.

Abdullah Cevdet, Ziya Bey'in yeteneklerini böyle sıraladıktan sonra otuz sene evvelki intihar gecesini de şöyle anlatır:

“Diyarbakır münevverlerinden İsmail Efendi'nin evinde bir akşam oturuyordum. Bir genç hizmetçi geldi ve İsmail Efendi'nin kulağına bir şeyler söyledi. İsmail Efendi'nin rengi atmıştı. Ne var? Dedim.

—Ziya kendini vurmuş! Dedi. Derhal oradan kalktık Ziya'nın evine gittik. Kendisini kan içinde ve başı bağlı bulduk.

—Ne yaptın Ziya? Dedim.

—Tabanca bana hıyanet etti, dedi. Bu sözüyle tabancanın kendisini öldürmediğinden şikâyet ediyordu.

Hemen yarasını temizledim. Pansuman yaptım, müsterihtim. Beş dakika sonra gömleğiyle eti arasında buruşmuş bir kâğıt çıkardı bana verdi. Bu kâğıtta sebep-i âsarını izah ediyordu ve Abdülhamit'ten şikâyetle benim kanım çehre-i istibdâda saçılmalydı, diyordu”¹⁷.

Dr. Abdullah Cevdet Bey intihar teşebbüsünü anlattıktan sonra da Ziya Bey'in bugünkü durumu ve otuz sene önceki intihar teşebbüsü ile ilgili iki hadise arasında şöyle bir bağ kurmuştu:

“Hıfzû's-sıhha-i Dimağ ve Melekat-i Adliye” unvanlı kitabımda mufassalan söylediğim veçhile en narin uzvunda bile kurşunla yaşayan ve esna-yı hayatında hiç arıza hissetmeyen kimseler çoktur. Ziya Bey'in en ziyade çalışan, dimağı olduğu ve dimağın çalışmasıyla iltihabat-ı dimağıyenin tezayüd ve tevessü ettiği malumdur. Benim tahminime göre eğer Ziya Bey, dimağıyla çalışan bir adam olmasaydı, bugünkü ızdırabı hasıl olmazdı. Herhalde kurşun bir hasm-ı ecnebi olarak uzviyet-i dimağıyeyi daha çabuk müteessir bir hale koymuştur”¹⁸.

Hastanenin bütün imkânları ve doktorların bütün çabalarına rağmen iyileşme ümidi kalmayan Ziya Gökalp, nihayetinde 25 Ekim 1924 Cumartesi günü sabaha karşı fenalaşmış, “hastayım, iyiyim, fakat müsterihim” kelimelerini sarf ettikten sonra ailesinin ve etrafındakilerin gözyaşları arasında gözlerini hayata kapamış, ruhunu teslim etmişti¹⁹. Ziya Bey'in son saatlerini kardeşi Nihad Bey de şöyle not etmiştir:

¹⁷ **İleri**, 25 Teşrin-i Evvel 1340/25 Ekim 1924. Yine Abdullah Cevdet Bey intiharın sebebini izah etmişti. Buna göre, “Validenin dimağı vezaifini tabii bir surette ifa etmemiştir. Ailesinden kendisine bir zihniyet ihtilâli mevrustur. O zaman beyninden kurşunu çıkarmaya çok çalıştık. Fakat muvaffak olamadık”. **Tanin**, 25 Teşrin-i Evvel 1340/25 Ekim 1924.

¹⁸ “Ertesi günü Diyarbakır'da mevcut etibbayı davet ettim. Hep beraber kurşunu çıkaramadık. Ön cepheyi delip geçmiş olan kurşunu çıkarmak için çok uğraştık. Muvaffak olamadık. Kurşunun çıkarılması lazımdı. Fakat Diyarbakır'da vesait yoktu. Cerihayı tedavi etmeye karar verdik ve bir hafta muntazaman ben başucunda bulunarak ve pansumanı kendi elimle yaparak yaranın iltizam bulmasını temin ettim”. **Cumhuriyet**, 25 Teşrin-i Evvel 1340/25 Ekim 1924.

¹⁹ **Tanin**, 26 Teşrin-i Evvel 1340/26 Ekim 1924.

“Ziya Gökalp’in son saatleri: Cumartesi 24/25 Birinci teşrin sene 1340’da gece saat 22 raddelerinde nabızları düşmeğe ve hafif intizar alâmi görünmeye başladı. Sabaha doğru saat 2.30’da (yani iki buçukta) bu hal tedricen tezayüde başladı. Fecirden evvel saat 4.49’da tamamıyla teslim-i ruh eyledi. Teslim-i ruh ettikten sonra bile siması nurlu idi ve taravetini muhafaza ediyordu”²⁰.

Ziya Gökalp’in ölüm haberi kısa bir süre sonra İstanbul Vali Vekili Hüsnü Bey tarafından Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği’ne bildirildi. Bu haber üzerine Mustafa Kemal Paşa ve eşi Latife Hanım, İstanbul Valiliği vasıtasıyla Ziya Gökalp’in eşi Vecihe Hanım’a başsağlığı telgraflarını göndermekle cecikmemişlerdi²¹.

Mustafa Kemal Paşa, Ziya Gökalp’in ölümüne çok üzölmüştü. Ailesinin yanında olduğunu ve onlara her türlü desteği vermeği arzu ettiğini ifade etmek için de Ziya Gökalp’in eşine aşağıdaki telgrafi çekti:

*“İstanbul Valiliği aracılığıyla Ziya Gökalp Bey’in eşi Hanımefendiye,
Değerli eşiniz Ziya Gökalp Bey’in bütün Türk Dünyası için büyük bir
kayıp oluşturan sonsuz yokluğundan (ölümünden) ileri gelen
başsağlığı duygularımı ve Türk milletinin içten, yürekte üzüntülerini
temiz kişiliğinize sunar ve Türk Milleti ve hükümetinin, büyük
düşünürünün ailesi hakkındaki sevecen duygularını iletirim efendim.
Cumhurbaşkanı
Gazi Mustafa Kemal”²²*

Doktorların Ziya Gökalp Bey’in ölümü ile ilgili verdiği raporda şöyle idi:
Ölüm hakkında rapor

“14 Teşrinievvel (Ekim) 1924’te hastaneye getirilen Diyarbekir mebusu 48 yaşlarında Ziya Gökalp Bey bu sabah saat beşte meningo-encephalo myelite Diffuse aigue hastalığından vefat etmiştir.

25 Teşrinievvel (Ekim 1924)

Hastane Doktoru Gassen”

Şevket Beysanoğlu, “Ziya Gökalp’i Kaybettiğimiz Gün ve Sonrası...”, s.15; Tanyu, **Ziya Gökalp’in Kronolojisi...**, s.161. Ziya Gökalp’in hastalığı ile ilgili tartışmalar çok uzun zaman sürmüş, farklı farklı hastalıklardan öldüğü ileri sürölmüşü. Tarih ve Toplum Dergisi ise bu konu ile ilgili şu haberi okuyucusuna duyurmuştu: “60 Yıl Sonra Konulan Teşhis, Ziya Gökalp Uyku Hastalığından Ölmüşü.” Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız **Tarih ve Toplum**, 2/12 (Aralık 1984), s. 375.

²⁰ Nihad Gökalp, “Büyük Mürşid Ziya Gökalp’in Hastalığı ve Ölümü...”, s.118.

²¹ Önder “Belgelerin Işığı Altında Ziya Gökalp’in Son Saatleri...”, s.629.

²² **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, (Haz.) Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Mehmet Akif Tural, Ankara, 2006, s.564. Ziya Gökalp’in ölümü üzere Latife Hanım da bir taziye telgrafi çekmişti Bu telgrafta Latife Hanım duygularını şöyle ifade etmişti:

“İstanbul Vilayeti Vasıtasıyla

Ziya Gökalp Bey’in Refikası Hanımefendi’ye

Türkiye’nin ilim alemi için çok kıymetli bir uzuv olan muhterem zevciniz Ziya Gökalp Bey’in ufulünden mütevellid teessür ve hissiyat-ı taziyetkâranemi arz ederim efendim.

Latife Gazi Mustafa Kemal”

Önder, “Belgelerin Işığı Altında Ziya Gökalp’in Son Saatleri...”, s.629.

Bu telgraflar üzerine Ziya Gökalp Bey'in değerli eşi Vecihe Hanım da memnuniyetlerini ifade etmek ve bu acılı günlerinde yanlarında olan, her türlü desteği veren Mustafa Kemal Paşa'ya aynı nezaketle teşekkür etmek maksadıyla şu telgrafla mukabelede bulunur:

*“Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,
Hayatını millete vakfeden ve bu sebeple onun halâskârı olan Zat-ı
Devletlerine dünyada en ziyade hürmet ve muhabbet beslediğine vâkıf
oldum. Merhum zevcimın elim ziyayı karşısında büyük Türk Milletinin
ve onun hâlâskârı Gazimizin gösterdiği teessür, bu matemli
günlerimizde üzgün kalplerimize teselli veren en büyük kuvvet
olmuştur.
Bana yaşamak için bugün kuvvet veren yegâne âmil Hükümet ve
Milletimin bu teveccüh ve muhabbetine istinaden bana vedia olarak
bıraktığı çocuklarımı ona lâıyk bir şekilde yetiştirebilmektir.
Gözyaşları içinde gönderdiğim bu teşekkürümü kabul buyurmanızı
rica eder ve arz-ı hürmetler ederim efendim.
Vecihe Ziya Gökalp'in Refikası”²³*

Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın Ziya Gökalp'e en başından beri göstermiş olduğu ilgi Türk milletinin dikkatinden kaçmamıştı. Hem hastalığında hem de ölümünden sonra başta eşi olmak üzere çocuklarına sahip çıkması önce Gökalp'in doğduğu yer olan Diyarbakır halkını ve sonra da bütün ülkede takdirle ve şükranla karşılanmıştı. Diyarbakır Belediye Başkanlığı, söz konusu kadirşinaslığa ve alicenaplığa teşekkür telgrafları çekerek karşılık vermişti. Bu telgrafta şu ifadeler yer almıştı:

*“Diyarbakır: 26.10.1340 (1924)
Ankara'da Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,
Türk Milletinin büyük mütefekkeri Ziya Gökalp Bey'in ziya-ı ebedisi
dolayısıyla ibraz ve ihzal buyurulan asar-ı şefkat-i kıymetkeraneye
muttali olan memleketimiz halkının bu ulvî şan ve şefkate karşı olan
şükran-ı mahsuslarının arzına cür'et eylerim efendim.*

Belediye Reisi Hüseyin”²⁴

²³ Vecihe Hanım, bu acı günlerinde yanlarında olan Latife Hanımefendiye de aynı duygularla teşekkür etmek maksadıyla şu telgrafi iletir:

Latife Gazi M. Kemal Hanımefendi Hazretlerine,
Zevcimın ziyandan mütevellid nihayetsiz teessürlerimize iştiraklerinizi bildiren
taziyet telgrafınız bizi çok derinden mütehassis ve minnettar etmiştir. Arz-ı şükran
ederim efendim.

Ziya Gökalp'in Refikası Vecihe”

²⁴ Önder, “Belgelerin Işığı Altında Ziya Gökalp'in Son Saatleri...”, s.630.
Önder, “Belgelerin Işığı Altında Ziya Gökalp'in Son Saatleri...”, s.631.

Ziya Gökalp'ın ölüm haberi hem kamuoyunda hem de basında büyük yankı uyandırmıştı. Bütün yerel ve ulusal gazeteler bu elim haberi okuyucuya duyurmuş, ülkenin dört bir yanından gelen taziye telgrafları yayınlanmıştı. Ayrıca gazeteler, dergiler; onun ilim hayatını, ülkeye hizmetlerini ve bilinmeyen yönlerini gündeme taşımışlardı.

Ziya Bey'in ölüm haberini duyuran gazetelerden biri olan İleri gazetesi "Büyük Türk Alimi Ziya Gökalp Dün Sabah Saat Beşte Fani Hayata Veda Etti" başlığını kullanmış ve "Bu ziya bütün Türk alemine aittir. Çünkü Ziya Gökalp gibi mütefekkirin eksilmesi memleketimizin zaten mahsûs olan irfan boşluğunu artıracak, merhumu bize her vakit arattıracaktır. Pek genç yaşından beri mütalaa aşkının faaliyetin bir timsali olarak yaşamış olan Ziya Bey'in gençlerimiz için bir misal-i imtisal olmasını temenni ederiz" açıklamasının ardından cenaze merasimi programını da kamuoyuyla paylaşmış ve Türk kamuoyunu Ziya Bey'e karşı son görevlerini yapmaya davet etmişti.

Gazete cenaze programını ayrıntılı olarak şöyle izah etmişti: "Ziya Bey merhumun cenazesi bugün Fransız hastanesinden kaldırılacaktır. Cenaze Taksim'den ihtifâlât ile Ayasofya'ya getirilecek, öğle vakti cenaze namazı orada edâ edildikten sonra Sultan Mahmut Türbesi'ne defnedilecekti.

Cenaze alayı 26 Teşrin-i Evvel/Ekim Pazar sabahı saat on buçukta Fransız hastanesinden hareket edecek, tramvay yolunu takiben Ayasofya'ya gelecektir. Ayasofya camiinde cenaze namazı kılınarak Sultan Mahmut Türbesi'nde defin merasimi yapılacaktır. Tabutun önünde süvari polisler, dört zabita-i belediye memuru, naathanlar, dedegân, kız mektepleri bulunacak ve cenazeyi mebuslar, Vali, Şehremini, Kolordu Kumandanı, polis memurları, Darülfünun, Türk Ocağı, erkek mekâtib talebesi ve esnaf cemiyetleri takip edecektir. Cenaze alayı sağ cenahtan kıta-i askeriye ve polis, sol cenahtan jandarma ve zabita-i belediye memurları ihâta ve takip edecektir"²⁵.

Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa da Ziya Bey'e yakışır muhteşem bir cenaze töreni için yetkililere emirlerini vermiş, Maliye Vekâleti cenaze masraflarının karşılanması için İstanbul Belediyesi'ne 500 lira göndermişti²⁶.

Cenazeye Millet Meclisi namına Ali Sururî Efendi Reis-i Cumhur adına da İhsan Bey (Cebelibereket Mebusu) iştirak edeceklerdi²⁷.

Ziya Gökalp Bey'in cenazesi, 26 Ekim sabahı Fransız hastanesinde yıkandıktan sonra Türk bayrağına sarılı na'sı tramvay hattı (bugünkü İstiklal Caddesi) boyunca protokol ve binlerce katılımcı nezaretinde, dualarla Ayasofya Camii'ne getirilmiş, burada cenaze namazı, çok kalabalık cemaatin iştirakiyle kılınmış, aynı düzen ve tertiple hareket edilerek Sultan Mahmut Türbesi'ne getirilmişti. Burada Erkân-ı Harbiye Feriki Mustafa Sadrettin Paşa'nın yanına

²⁵ İleri, 26 Teşrin-i Evvel 1340/26 Ekim 1924. Tanin Gazetesi ise 26 Teşrin-i Evvel 1340 tarihli nüshasında "Ziya Gökalp Öldü" başlığıyla ölüm haberini okuyucusuyla paylaşmıştır. Tanin, 26 Teşrin-i Evvel 1340/26 Ekim 1924.

²⁶ İleri, 26 Teşrin-i Evvel 1340/26 Ekim 1924; Tanyu, Ziya Gökalp Kronolojisi..., s.161.

²⁷ Cumhuriyet, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.

defnedilmişti. Defin töreninde hazır bulunan heyetler adına bir çok konuşmalar yapılmıştı. Mesela uzun yıllar mensubu olduğu ve hizmet ettiği Türk Ocağı ve ocaklılar adına Dr.Fethi Bey (Tevetoğlu), ocaklılar adına etkili bir konuşma yapmış ve konuşmasını şu anlamlı sözlerle bitirmiştir: “Alp Ziya kalpleri yası olan ocaklı arkadaşlar sana veda ediyor. Elveda lâyemut Gök Alp Ziya!”

Fethi Bey’den sonra eski Selanik Şehbenderi Fahreddin Hayri Bey, bir konuşma yapmıştı. Konuşmayı Baytar Mektebi öğrencilerinden bir gencin etkili bir nutku takip etmiş ve gençliği “büyük dahinin karşısında hürmetle eğilmek ve taassubu kırmak için yemin etmeye davet etmişti”. Bundan sonra Azerbaycan Türkleri adına Azerbaycan Şura-i Milli Reisi Sabıkı Resulzâde Mehmed Emin Bey bir konuşma yapmış, yeni Türk Cumhuriyetinin mefkurecisi Türkçülük fikrinin önemli siması Ziya Gökalp’ı Azerbaycan Türkleri namına selamlamış, sonra da Darülfünun Emmini(Rektörü) İsmail Hakkı Bey bir konuşma yaparak şunları söylemişti:

*“Büyük alim, büyük müderris Ziya Bey! kabrinizin başında arkadaşlarımız namına size hitap ediyorum. Ziya Bey! ölümünüz mefkurenin ebediyetine büyük bir şahittir. Sizler senelerce evvel bizim gözümüz karanlıklara alışmışken zuhur ettiniz zayıf gözlerimizi güneşe alıştırdınız. Bize milli ve insani hayatın felsefesini öğrettiniz Ziya Bey siz mefkurenin ilmini yapmakla doymadınız siz mefkurenin edebiyatını da yaptınız. Her yerde bir his abidesi inşa ettiniz. Siz bize ilmi gösterdiniz taassubu yıktınız bize istiklâli öğrettiniz. Saltanat ve istibdadı yıktınız... ”.*²⁸

Bu konuşmaları daha bir çok anlamlı konuşma takip etmiş ve cenaze merasimi tamamlanmıştı.

Ziya Bey’in vefatı yerel ve ulusal basının gündemini uzun süre meşgul etmiş ve bu çerçevede bir çok anlamlı yazı yazılmıştı. Yazılanlardan bazı örnekler vermek gerekirse Cumhuriyet gazetesinden Yunus Nadi; “Hülâsa Ziya Gökalp, kelimenin hakiki manasıyla alim, yani ilme mutasarrıf ve hakim idi. Türkiye Ziya Gökalp’in şahsında hakiki olarak en büyük alimi kaybetmiştir...”²⁹ Tanin gazetesinden İsmail Müştak Bey, “Mektuptaki rahlesi boş, kalplerdeki yeri boş, tekkesindeki posta boş, kitaplarının arasındaki köşesi boş. İşte bizi düşündüren bir yığın boşluk...”³⁰ Vakit gazetesinden Halide Edip; “Ziya Bey, evvela idealistti. İdeallerini hakikat sahasında

²⁸ **Tanin**, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924; Cenaze merasimine bir çok yabancı devletin temsilcileri de katılmış ve taziyelerini sunmuşlardı. Mesela,

“Fransız Mümessili Vekili Mösyö Jose Korelli (?), dün Hariciye Murahhası Nusret Bey’i ziyaret ederek Ziya Gökalp Bey’in vefatı münasebetiyle Fransız hükümeti namına beyan-ı taziyet etmiştir. Bunu müteakip Alman Sefiri Her Nadolni (?), Nusret Bey’i ziyaret etmiş ve hükümet metbuası namına beyan-ı taziyet ederek Alman milletinin, Türk milletinin büyük matemine samimiyetle iştirak ettiğini beyan etmiştir”. **Tanin**, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.

²⁹ **Cumhuriyet**, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.

³⁰ **Tanin**, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.

görmek için çalışırken yapmaya mecbur olduğu fedakarlıklar onda ifade etmediği derûnî bir acılık ve ıstırap yapmıştır³¹. Türk Sözü Gazetesi “Sönen Ziya” isimli makalesinde, “Türk’e Yol, Türk’e geçit gösteren, Türk’e kendi ruhunun, kendi milletinin varlığını öğretin, ilk rehberliği yapanın ölümüyle müteellim, bu ilk rehber ve mürşid Ziya Gökalp’ti. Ziya olmasaydı kimbilir, daha kaç sene kendimizi bulamayacak, ruhumuzdaki tehlikeli boşlukları dolduramayacaktık. Kederiniz bizi daha ziyade yazmaktan men’ ediyor susuyoruz”³².

Ziya Gökalp’in ölümü sevenlerinin büyük üzüntüsüne sebep olmuş, gazeteler ülkenin dört bir yanından gelen taziye telgraflarını yayınlamak durumunda kalmıştı. Bunlara da örnek vermek gerekirse; İnebolu Muallimler Derneği, “Büyük mütefekkir üstad Ziya Gökalp Bey’in intihalini teessürlerle duyduk...” Çorumlular namına Belediye Reisi Nuri; “Senelerden beri devam eden ikdamat-ı alimanesiyle Türklük aleminden bir meşale-i nurihidayet olan büyük mütefekkir Ziya Gökalp Beyefendi’nin vefatından dolayı aile-i kederdidesine ve bütün Türk mefkurecilerine taziyelerimizin arzına...” Kocaeli Türk Ocağı; “Ziya Gökalp gibi Türklüğün en büyük mürşidini kaybettiğimizden İzmit Türk Ocağı kan ağlamaktadır...”³³ gibi yüzlerce mesaj kamuoyu ile paylaşılmıştı.

Ziya Gökalp Bey’in vefatını, üyesi bulunduğu TBMM’deki mebus arkadaşları da unutmamış, 27 Ekim 1924’de Meclisin birinci celsesinde hatırasına hürmeten müzakerelerde bulunulmuştu³⁴. Birinci Reis Vekil İsmet Bey’in beyanı meclisin ilk gündem maddesiydi. Bu çerçevede İsmet Bey şu beyanda bulunmuştur: “Muhterem arkadaşlar! Meclisimizin alim mütefekkir ve çok kıymetli bir uzvu olan Diyarbakır Mebusu Ziya Gökalp Bey’in üfulü elimine muttalisiniz. Hepimizi ve şüphe yok ki, bütün milletimizi müteessir eden bu ziya, Türkiye ve Türklük için elbette bir musibettir. Ziya Gökalp Bey, milletini aşk ile seven hakiki bir milliyetperver, onun yüce varlığını tarihin derin karanlık sahifelerinden kurtaran, Türk gençliğini ölmez emeliyle canlandıran ve güzide eserleriyle Türklüğe büyük hizmetler ifa eden samimi bir vatanperverdi...”³⁵ Yine aynı oturumda Zonguldak

³¹ **Vakit**, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.

³² **Cumhuriyet**, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.

³³ “Kırkkilise Türk Ocağı’ndan; “Büyük mütefekkirimiz Ziya Gökalp’in vefatı haberi Kırkkilise ocaklarını dilhun etmiştir...” **İleri**, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.

“Ziya Gökalp Bey’in vefatı münasebetiyle birkaç gündün beri Türk ocaklarından ve daha sair zevattan almakta olduğumuz tesir ve taziyet telgraflarını mündericamız kesretinden dolayı aynen neşretmek kabil olamayacağından biz-zarure bunların yalnız mahreçlerini berveche âti göstermekle iktifa ediyoruz.” **Tanin**, 31 Teşrin-i Evvel 1340/31 Ekim 1924.

³⁴ Alaaddin Korkmaz, **Ziya Gökalp (Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri)**, İstanbul, 1994, s.255.

³⁵ Bu oturumda İkinci Reis Vekili Ali Sururi Bey’in cenazeye TBMM temsilen katıldığına dair telgrafi da okunmuştu. Telgraf şöyle idi: “Ankara Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine üful eden Büyük Ziya bugün binlerce halkın hüzün ve hürmeti arasında Rahmet-i Rahmanın ağuşu nuranuruna tevdi kılındı. Meclis namına hazır bulunduğum maruzdur.

İkinci Reis Vekili

Ali Sururî

TBMM Zabıt Ceridesi (Devre II, İctima Senesi 2), c.9, Ankara, 1975, s.54; **Tanin**, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.

Mebusu Ragıp Bey'le 59 arkadaşı tarafından Diyarbakır Mebusu merhum Ziya Gökalp'in ailesine "hidemat-ı vataniye tertibinden maaş tahsisi hakkında kanun teklifi verilmişti. Bu teklifin tercihen ve acilen görüşülmesi gündeme gelmiş, nihayetinde encümen mazbataları da dikkate alınarak 11 Kasım 1924 tarihinde Meclisin birinci celsesinde görüşülmüş ve oylamaya katılan 155 mebusun 151'inin evet oyuyla kabul edilmişti³⁶. Böylece Meclis, Türk dünyasının bilge insanına hürmeten ve geride bıraktığı eşi ve çocuklarına sahip çıkmayı bir vatan borcu bilmiş ve gereğini yerine getirmişti.

Ziya Gökalp'in vefatından sonra sevenleri onun gönüllerdeki yerini perçinlemek maksadıyla bazı çalışmalar başlatmıştı. Bu çalışmalardan en dikkat çekici olanı "Ziya Gökalp Cemiyeti"nin kurulmasıydı. O dönemin ünlü Türkçüleri, mebusları dahası Türk gençleri bir araya gelerek Sinop Mebusu Rıza Nur başkanlığında cemiyete hayat verdiler. Cemiyetin kuruluş amacı; Ziya Gökalp'in bütün kitaplarını, yazılarını ve hatıralarını toplayarak onları yayımlamak olarak ifade edilmişti³⁷.

Yine bir başka çalışma da 31 Ekim'de Ankara Türk Ocağı tarafından gerçekleştirilmişti. Ziya Gökalp'in hatırası için hazırlanan programa kardeşi Nihat Bey de katılmış ve ağabeyinin hayat hikâyesini anlatmıştı. Sonra da Ali Canib Bey, Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura, Ruşen Eşref gibi birçok katılımcı, yakın dostları Ziya Gökalp'in çeşitli yönlerini anlatmış, hatıralarını paylaşmışlardı³⁸.

Ziya Gökalp'in hayatında önemli bir yer tutan Türk Yurdu Dergisi de, merhumun hatırasına Aralık sayısını Ziya Gökalp Özel Sayısı olarak çıkarmıştı. Türk Yurdu Dergisi 1911 yılında yayın hayatına başladığında Ziya Gökalp de bu dergiye yazılarıyla destek olmuştu. Hatta "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" isimli makalesi ile Türkçülüğü sistemleştirmeye çalışmıştı³⁹.

-
- ³⁶ Merhum Ziya Gökalp Bey'in ailesinin terfihine dair kanun teklifi şöyle idi:
Birinci Madde-Ziya Gökalp Bey'in ailesine masarifi gayr-i melhuze tertibinden beş bin lira itasına Maliye Vekili mezundur.
İkinci Madde- Merhumu müşarünileyhin zevcesi Vecihe Hanım'a hidematı vataniye tertibinden kayd-ı hayat şartıyla elli ve kerimeleri Seniha, Hürriyet ve Türkan hanımlara tevehhüllerine kadar şehri otuz lira maaş tahsis edilmiştir.
Üçüncü Madde- Merhumu müşarünileyhin çocukları hükümet mekteplerinde meccanen tahsil ettirilecektir.
Dördüncü Madde- İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyü'l icradır.
Beşinci Madde- İşbu kanunun icra-yı ahkâmına maliye ve Maarif Vekilleri memurdur"
TBMM Zabıt Ceridesi (Devre II, İctima Senesi II), c.10, Ankara, 1975, s.172 vd.
- ³⁷ Gerek Türk Ocakları gerekse Ziya Gökalp Cemiyeti bir de taziye yayınlamışlardı. Buna göre, "Türklüğe ve Türk Ocaklarına ifa ettiği lâyemut hidematlara kalbimizde ebediyen yaşayacak bir minnet ve şükran hatırası bırakmış olan büyük alim ve rehber Ziya Gökalp Bey'in vefatı dolayısıyla Türk milletine en samimi taziyetlerimizi ve memleketin umumi kederine bütün mevcudiyetimizle iştirak ettiğimizi beyan ederiz" **İleri**, 26 Teşrin-i Evvel 1340/ 26 Ekim 1924.
- ³⁸ Bu anma programında Ali Canib Bey konuşmasında şunları söylemişti: "Ziya Gökalp'ten evvela Vakıa Türkçülük vardı. Fakat o kadar zayıftı ki, adeta yoktu denilebilirdi... Ziya Bey'in kalemi bir mefkure menbai idi. Hatta İttihat ve Terakki bile yalnız vatanperver iken onun sayesinde Türkçü ve milliyetperver oldu". **Tanin**, 1 Teşrin-i Sani 1340/1 Kasım 1924.
- ³⁹ Ali Engin Oba, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Ankara, 1995, s.230.

Dergide Ziya Bey'in hizmetlerine teşekkür babında özel sayı çıkarmıştı. Dergi bu sayısında, Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Yahya Kemal, Ruşen Eşref, Yakup Kadri gibi devrin kalem erbabının Ziya Bey'le olan hatıralarını, Ziya Bey'in cenaze merasiminde yapılan konuşmalarla, bütün ülkeden gelen taziye telgraflarını yayınlanmıştı⁴⁰.

Ziya Gökalp, ölümünden sonra da unutulmayanlardandı. Vasiyetleri bir bir yerine getirilmişti. Kitapları yayınlanmış, adına dernekler kurulmuş, anma törenleri tertip edilmiş, onun ismi bir çok caddeye, binaya, dershaneye verilmişti.⁴¹

Netice itibarıyla milletin gönlünde taht kuran yaptıklarıyla ve ortaya koyduğu eserleriyle büyük hizmetler yapmış olan Ziya Bey, 1924 yılında 48 yaşında vefat etmiş olmasına rağmen fikirleri günümüze kadar yaşamış, özellikle Türk gençliğine ışık olmuştur. Hiç ölmemiş gibi yine son sözü büyük bilge söylesin; "Büyük adamlar içtimaî cereyanların evvela neticesi sonra da sebepleridir."

Abstract: Ziya Gökalp was a revolutionist who made great contributions to the late Ottoman period and the foundation of Modern Turkey through his ideas. He was the most splendid representative of Turkish sociologizes science.

With this title, he was a scholar presenty scientific solitions, to the country's problems. He systematized the Turkish nationalism. He devoted his forty-eight year life to his contry, for this reason the whole contry took for granted his illness and death. His death made people great sorrow and his supperter cherished his memorize up to now.

Key Words: Mustafa Kemal Pahsa, Diyarbakır, Turkish Club, Turkism, Sociology

Kaynakça

- Cumhuriyet**, 22 Teşrin-i Evvel 1340/22 Ekim 1924.
Cumhuriyet, 23 Teşrin-i Evvel 1340/23 Ekim 1924.
Cumhuriyet, 25 Teşrin-i Evvel 1340/25 Ekim 1924.
Cumhuriyet, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.
İleri, 24 Teşrin-i Evvel 1340/24 Ekim 1924.
İleri, 25 Teşrin-i Evvel 1340/25 Ekim 1924.
İleri, 26 Teşrin-i Evvel 1340/ 26 Ekim 1924.
İleri, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.
Tanin, 1 Teşrin-i Sani 1340/1 Kasım 1924.
Tanin, 25 Teşrin-i Evvel 1340/25 Ekim 1924.
Tanin, 26 Teşrin-i Evvel 340/26 Ekim 1924.
Tanin, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.
Tanin, 31 Teşrin-i Evvel 1340/31 Ekim 1924.
Türk Yurdu, 15/164 (Kanun-ı Evvel 1340/Aralık 1924).

⁴⁰ **Türk Yurdu**, 15/164 (Kanun-ı Evvel 1340/Aralık 1924).

⁴¹ Tanyu, **Ziya Gökalp Kronolojisi...**, s.164-vd..

- Vakit**, 27 Teşrin-i Evvel 1340/27 Ekim 1924.
- Alaaddin Korkmaz, **Ziya Gökalp (Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri)**, İstanbul, 1994.
- Ali Engin Oba, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Ankara, 1995.
- “60 Yıl Sonra Konulan Teşhis, Ziya Gökalp Uyku Hastalığından Ölmüştür.” **Tarih ve Toplum**, 2/12 (Aralık 1984).
- Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, (Haz.) Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Mehmet Akif Tural, Ankara, 2006.
- Cavit Orhan Tütengil, “Ziya Gökalp Üzerine Notlar”, **İş (Aylık Felsefe, Ahlak ve İctimaiyat Mecmuası)**, XX/10, (1 Ekim 1954).
- Hikmet Tanyu, **Ziya Gökalp’in Kronolojisi**, Ankara, 1981.
- İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Ziya Gökalp**, İstanbul, 1966.
- Kâzım Nami Duru, **Ziya Gökalp**, İstanbul, 1949.
- M.Fuat Köprülü, “Ziya Gökalp” **Doğumunun 80.Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi**, İstanbul, 1956.
- Mehmet Önder, “Belgelerin Işığı Altında Ziya Gökalp’in Son Saatleri ve Atatürk’ün Yakın İlgisi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, III/9 (Temmuz 1987), Ankara.
- Nihad Gökalp, “Büyük Mürşid Ziya Gökalp’in Hastalığı ve Ölümü”, **Doğumunun 80.Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi**, İstanbul, 1956.
- Senihe Göksel, “Babama Ait Hatıralar”, **Doğumunun 80.Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi**, İstanbul, 1956.
- Şevket Beysanoğlu, “Ziya Gökalp’i Kaybettiğimiz Gün ve Sonrası”, **Ziya Gökalp (Ziya Gökalp Derneği’nce Yayınlanır Kültür Dergisi)**, 1/1 (Kasım 1974).
- TBMM Zabıt Ceridesi (Devre II, İctima Senesi II), c.10**, Ankara, 1975.
- TBMM Zabıt Ceridesi (Devre II, İctima Senesi II), c.9**, Ankara, 1975.
- Ziya Gökalp Tamamlanmamış Eserler**, (Haz.) Şevket Beysanoğlu, Ankara, 1985.
- Ziyaeddin Fahri, “Şark Bilgiçlerine Göre Ziya Gökalp”, **İş (Aylık Felsefe, Ahlak ve İctimaiyat Mecmuası)**, Yıl 1, Sayı 3-4, İstanbul 1934.